

О. В. Комар

ХОЗАРИ ТА УЙГУРИ

(нотатки до „телеської” версії походження хозар)

Проблема походження хозар останніми роками переживає чергову фазу активного обговорення. Нові публікації вийшли зі станів прихильників усіх трьох головних версій походження хозар: „булгаро-чуваської”, „тюрко-телеської” та „телесько-огузької”, засвідчивши тим самим не лише актуальність класичної проблеми, а й водночас відсутність єдиного підходу до її розв’язання.

Неважко переконатися, що основний набір аргументів перших двох гіпотез фактично не змінився. Нова редакція „булгаро-чуваської” версії все ще будується на нечисленних даних про мову хозар та на згадках джерел IX–X ст. про спорідненість хозар з булгарами (за винятком хіба що гіпотези В. Є. Науменка, який прямолінійно ототожнив хозар із савірами)¹. „Тюрко-телеська” ж версія, ще з часів класичної праці орієнталіста XVIII ст. Де Гіня, продовжує апелювати до китайських, візантійських, албанських та арабських джерел VII–VIII ст., що ототожнюють хозар з тюрками, додавши наразі до аргументації археологічну складову². І лише „телесько-огузькій” версії, як видається, справді вдалося розширити джерельну базу за рахунок уйгурських рунічних написів VIII ст.³, що автоматично звертає на неї найпильнішу увагу.

Першим відзначив існування у китайських джерелах не лише „тюркського племені Ке-са” (ket-sat), а й уйгурського роду „Ко-са” (kot-sat), ще Е. Х. Паркер, зауваживши, що цей етнонім схожий зі згаданим Феофілактом Сімокаттою племенем „котцагіри” і з хозарами⁴. Пізніше П. Пельо вже прямо пов’язав етнонім „хозари” з уйгурським „Ко-са”, а Д. М. Данлоп спробував надати гіпотезі й історичного підґрунтя, фактично повторивши гіпотезу В. В. Радлова про тождність „уйгур” частини „огур” („угур”) в етнонімах цілої низки племен (огур, сарагур, оногур, кутригур, утигур)⁵. Значно розширив розуміння назви „уйгур” у застосуванні до ранньосередньовічних кочовиків Дж. Гамільтон, який прямо ототожнив з уйгурами усіх „теле” китайських джерел, а також європейські племена огурської групи. Окрім уйгурського роду „Ко-са”, дослідник звернув також увагу на особисте уйгурське ім’я IX ст. Xasar tegin, що, на його думку, свідчило на користь уйгурської належності європейських хозар⁶.

Головною проблемою „пан-уйгурської” концепції Данлопа-Гамільтона є її лінгвістична частина. Як справедливо зауважив М. І. Артамонов, у той час, коли власне уйгури належали до східнотюркської мовної групи, нащадки європейських племен огурської групи – булгари і чуваші – належали до окремої західної групи⁷. Сам М. І. Артамонов був схильний пояснювати компонент „огури” як етнонім „угри”, однак реальне ogur, ugur, oguz є лише варіантами множини давньотюркського ogus – „рід, плем’я”⁸, що й пояснює його поширеність у середовищі різних тюркських народів. Зв’язок же антропоніма „Касар-тегін”

і уйгурського роду „Ко-са” з хозарами піддав різкій критиці Т. Сенга, який вважає, що у китайському тексті згадувався насправді рід вождя Касара⁹.

Новий поворот у розв’язання проблеми внесли публікації С. Г. Кляшторним давньоуйгурських рунічних написів: Терхінського (бл. 753 р.) та Тесинського (762 р.)¹⁰, які називають народи вождів „Беді Берсила та Кадир Касара” в числі давніх предків уйгурів, тобто племен телеської групи. Дослідник не одразу оцінив значення написів для хозарської історії, прямо пов’язавши „Беді Берсила” і „Кадир Касара” з європейськими племенами берсилів і хозар лише через 20 років після публікації написів. Проте С. Г. Кляшторний не зупинився на констатації присутності хозар і берсилів у історичних переказах уйгурів, а фактично повернувся до широкої концепції Данлопа-Гамільтона про належність хозар і берсилів до „огуро-огузької” групи племен, спорідненої уйгурам, оминаючи, що, правда, при цьому лінгвістичну складову проблеми існування подібної єдності¹¹.

„Хозари” уйгурських рунічних написів. Терхінський і Тесинський рунічні написи є досить складними джерелами і не лише через традиційну складність прочитання рунічних написів поганої збереженості. За аналогією з написами тюркських каганів, вони включають історичні відступи про історію утворення своєї держави, згадуючи „славних предків”. На жаль, східна сторона Терхінської стели, що містила найдокладнішу історичну частину, дуже пошкоджена, читаються лише кінцівки фраз. Краще збереглася північна частина Тесинської стели, однак передісторію уйгурів тут викладено менш докладно.

Збережена частина Терхінського напису починає передісторію з трьох каганів, що „сиділи на царстві” 200 років; збереглися імена двох – Бумин-кагана і Йолиг-кагана, тобто правителів I Тюркського каганату (р.16). Наступний не менш пошкоджений рядок 17 згадує про якусь смуту (переклад С. Г. Кляшторного): „... їх народ, розлютившись, загинув... через двох іменитих виснажився і загинув. Кадир Касар (kdr: ksr) і Беді Берсил (bdibrsl), прославлені (?) огузи”. У наступному рядку 18 вже згадується про 80 років правління предків Елетмиш-Більге-кагана¹².

Тесинський напис, складений у правління наступного Бегю-кагана, починає історію, як і тюркські написи, з творіння землі: „... Коли в минулі часи були створені... [Земля і Небо]”..., „уйгурські кагани на царство сіли, мудрі і великі кагани” (р.7). „... Триста років тисячею своїх елів вони правили. Потім їх народ загинув” (р.8). У наступному рядку 9 іде знову згадка смуті: „... Повставши через вождів бузуків, загинув, через нікчемного Кюля і двох іменитих загинув”; (10)... [Бе]ді Берсил (.dibrsl) и Кадир Касар (kdr: ksr) тоді загинули. Той мій народ зачинав багато усобиць і суперечок”¹³.

Рядок 17 Терхінського напису і рядки 9-10 Тесинського напису співпадають не лише за згадкою Беді Берсила і Кадир Касара, а й прямою цитатою: eki atluuun tüke barıtuş. У перекладі Тесинського напису С. Г. Кляшторного quza (дослівно „почервонівши”, „спалахнувши”, „розлютившись”) передане як синонім повстання, хоча у перекладі Терхінського напису використаний більш нейтральний відтінок. Немає сумніву, що йдеться про передачу однієї події, однак історична хронологія написів все ж розрізняється.

Тесинська стела повідомляє, що перше царство уйгурів існувало 300 років, після чого сталися бурхливі події, що призвели до його загибелі. Згодом, „по-

вставши проти табгачів, вони були розбиті; уйгурські кагани тоді десять років царювали; потім пройшло ще сімдесят років”¹⁴. Початок історії Терхінського напису втрачений, однак її перший рядок вказує, що „першим царством” уйгурів, що існувало 200 років, насправді названий I Тюркський каганат. Після його загибелі 80 років сиділи на царстві „предки” Елетмиш-Більге-кагана. Синхронний напис з Могон Шине Усу згадує також два періоди в 100 і 50 років, коли над он-уйгурами і токуз-огузами правили іншоплемінники: тюрки і кипчаки (?)¹⁵.

При поєднанні історичної традиції написів часів Елетмиш-Більге-кагана отримуємо наступну картину хронології. Від моменту утворення Уйгурського каганату (742–744 рр.) на „50 років” назад у часі (тобто бл. 692–694 рр.) розташована битва при Толе 689 р., в якій токуз-огузи були розбиті тюрками і втратили свою незалежність. Відповідно, утворення „II Уйгурського царства”, що сталося на „80 років” раніше, сталося близько 609 р. Ця дата співпадає з великим повстанням племен „теле” проти Західнотюркського каганату, внаслідок якого уйгури відкочували у Монголію і справді утворили незалежне від тюрків ханство¹⁶. Далі Терхінський напис і напис із Могон Шине Усу розходяться в оцінках: у той час, як автор першого фактично вважав I Тюркський каганат „Уйгурським елем” („200 років”), другий на цей же період відносить „100 років” залежності уйгурів від тюрків (бл. 70 років – 536–608 рр.) та раніше жуаньжуанів.

Версія Тесинського напису, виконаного в часи правління сина Елетмиш-Більге-кагана – Бегю-кагана, не сходиться з попередніми ані в датах, ані в подіях. По-перше, вона повідомляє про невдале повстання проти Китаю: „в колишні часи, повставши проти табгачів, вони були розбиті; уйгурські кагани [тоді] десять років царювали; [потім] пройшло ще сімдесят років”¹⁷. С. Г. Кляшторний припускає, що ці „10 + 70 років” відповідають „80 рокам” Терхінського напису, однак Тесинська стела за логікою розповіді переходить далі до інтронізації Елетмиш-Більге-кагана, тобто переходить до подій вже VIII ст. Від дати утворення Уйгурського каганату (742–744 рр.) та інтронізації Елетмиша (747 р.) „70 років” повертають нас у 672–677 рр. Близько цієї дати розташоване повстання тюрків проти Китаю 679 р., далі – війни уйгурів з Китаєм 660–663 рр. Обидві події не настільки доленосні, щоб бути відображеними у легендарній історії уйгурів. Ще більше відрізняється оцінка часу існування „I Уйгурського еля” – відповідно „200” і „300 років”, утім, остання цифра може просто механічно сумувати „200” і „100” років Терхінського напису і напису з Шине Усу.

Єдиний момент, у якому автор Тесинського напису погодився з автором Терхінського і навіть процитував його, це причини загибелі „I Уйгурського еля”. Рядок 17 Терхінського напису втрачений більше, ніж на половину, тому його точне прочитання доволі проблематичне. Цитата, що збереглася в Тесинському написі, дає можливість лише заповнити лакуну наприкінці рядка, проте його початок реконструювати неможливо: ...[bodu]ny quza barmuš uč[uz kü]l eki atlyun tüke barmuš kadyr qasar bedi bersil jtuz oğuz. С. Г. Кляшторний прочитав неясне jtuz як ajtaз, проте тут імовірна помилка в читанні першої руни звичайного otuz, що дає otuz oğuz – „тридцять племен (огузів)”. Синтаксис фрази позначає лише порядок слів, сполучники ж довільні: „народ, спалахнувши, загинув; нікчемний Кюль [і] два іменитих, виснажившись, загинули; Кадир („жорсто-

кий”) Касар [i] Беді Берсил [i] тридцять (?) племен (огузів)”. У Тесинському написі початок фрази також утрачений: ...[bar]myš buzuq bašyn qyza uč[uz kü]l] eki atlyuun tüke bar[myš]... [be]di bersil kadyr qasar anta barmyš – „[народ загинув], загублений вождями¹⁸, спалахнувши; нікчемний Кюль [i] два іменитих, виснажившись, загинули; ... Беді Берсил [i] Кадир Касар тоді загинули”.

С. Г. Кляшторний пропонує доволі складну реконструкцію, називаючи „Кадир Касара” і „Беді Берсила” „славною огузами”, не причетними до заколоту, котрий дослідник приписує „бузукам” – тюркським вождям¹⁹. Однак їхню причетність переконливо засвідчує автор Тесинського напису – „Той мій народ зачинав багато усобиць”, та й події усобиці, яка призвела до загибелі „першого еля” і появи „другого”, мають припадати не на кінець VI, а на початок VII ст.

Припустивши, слідом за С. Г. Кляшторним, що перед нами не випадкове фонетичне співпадіння з етнонімами європейських кочовиків, народи „берсила Беді і хозарина Кадира” стають не просто учасниками смути, а й цінним свідченням походження даної традиції із середовища телеських племен Західнотюркського каганату. Найбільш вірогідним періодом, коли всі згадані написами „усобиці” могли мати місце, це 605–647 рр. 605 року розпочалося перше велике повстання племен „теле” проти тюрків, а 609 року уйгури відкочували з каганату. У 628 р. знову повстав проти західних тюрків другий великий телеський союз сірів („сеяньто”), який спочатку відкочував у Східний Тюркський каганат, а після його розгрому 631 року утворив власний каганат, куди увійшли й уйгури. 630–632 рр. виявилися дуже насиченими подіями: нове велике повстання теле проти західних тюрків, ліквідація Східнотюркського каганату, убивство Тон-джабгу-кагана і початок довгої смути в Західнотюркському каганаті, утворення каганату сірів, а також, як ми аргументували, і каганату хозар²⁰.

Сірський каганат на чолі з вождем Інанем 641 року зазнав поразки від об’єднаних сил східних тюрків і китайців. Пізніше, у 646 р. повстали і розбили сірів уйгури, очоливши новий союз. А 647 року уйгурський ельтебер Туміду оголосив себе каганом, щоправда, невдовзі був убитий²¹. Перша половина VII ст. безумовно мала запам’ятатися й увійти до легендарної історії уйгурів як період затяжної смути, внаслідок якої загинули обидва Тюркські каганати, „десятилітній” каганат сірів і, водночас, виникла перша власне уйгурська держава. У цей же час уйгури втратили зв’язки із західною частиною племен „теле”, серед яких цілком могли фігурувати хозари та берсили.

Порівнюючи історичні перекази Терхінського і Тесинського написів, виникає стійке враження, що автор останнього був вихідцем із середовища сірів. Тільки сіри мали пам’ятати про „10 років” існування власної держави у 631–641 рр., що припинила існування у протистоянні з Китаєм. Саме для сірів 630–631 рр. могли здатися колапсом обох Тюркських каганатів – і Східного, і Західного. Саме сіри могли розцінити період 630–689 рр. як часи усобиць і залежності від Китаю, на відміну від власне уйгурів, які розцінювали період 609–689 рр. як 80 років „II Уйгурського елю”. І, нарешті, саме для ситуації 630–632 рр. „загибель” Тюркських каганатів може бути пов’язаною з персоналіями, які утворили власні держави – „нікчемний Кюль” (вождь сірів Інань?) і „два іменитих” (хозари і берсили), а розрив контактів із західними племенами після утворення Хозарського каганату розглядати як свідчення загибелі цих народів.

Чіткої послідовної хронологічної системи не виявилось ані в „уйгурській”, ані в „сірській” традиції. Це й не дивно, враховуючи, що авторів написів відділяло від згаданих подій більше століття, натомість народна пам’ять зберігала тривалість окремих важливих епізодів уйгурської та сірської історії. Можна цілком погодитися з С. Г. Кляшторним в оцінці історичних переказів уйгурських рунічних написів як надзвичайно важливої традиції, винесеної із середовища „телеського” населення Тюркських каганатів, проте їх цінність як безпосереднього джерела для історії хозар все ж може бути підданою сумніву.

У написі з Могон Шине Усу згадується про заснування Елетмиш-Більге-каганом західної ставки з назвою „Касар Кордан”, а у Тесинському написі згадується також західна літня ставка Кюль-бег-більге-кагана „Касар Коруг”²². Оскільки „Касар” як топонім існував уже в середині VIII ст., розвиваючи думку Т. Сенга про те, що уйгурський антропонім IX ст. „Касар-тегін” і рід „Ко-са” взаємопов’язані, мусимо відзначити, що вони також мають бути пов’язаними із західною ставкою уйгурських каганів, відомою під назвами „Касар Кордан” та „Касар Коруг”. Враховуючи це, важко не погодитися з П. Голденом, що уйгурські власні назви, похідні від *Qasar, скоріше передбачають наявність відповідної давньоуйгурської лексеми, аніж гіпотетичний зв’язок з хозарами²³.

Персонаж уйгуро-сірських історичних переказів „Кадир Касар” може виявитися реальною персоною, пов’язаною з власне уйгурською історією родів, і, з таким же успіхом, може бути відображення етноніма „хазар”, що був зближений з уйгурським „Касар” і на цій підставі зарахований до легендарних предків уйгурів. У будь-якому випадку, той факт, що Терхінський і Тесинський написи, на відміну від напису із Могон Шине Усу, „привласнюють” уйгурам і сірам історію I Тюркського каганату, свідчить про достатньо широке розуміння терміну „мій народ”, яке цілком можна порівняти з історичною пам’яттю сучасних „пострадянських” країн про СРСР.

Хозари та берсили. Тісне сусідство берсилів і хозар справді спостерігається в Європі у світлі грецьких, вірменських і легендарної частини грузинських джерел, причому К. Цукерман навіть припускає, що берсили склали основну ударну силу хозар в їхній експансії на захід²⁴. Водночас, джерела жодним чином не говорять про їхню спорідненість із хозарами.

У масштабній реконструкції складу уйгурських племен Європи Дж. Гамільтона до таких віднесена вся група етнонімів огурських племен (на підставі отождоження *огур=уйгур=огуз*): *огури*, *оногури*, *утигури*, *кутригури*, *сарагури*, *унногундури*; а також *булгари*, *савіри*, *авари*, *хозари*. В реальності, приток згаданих племен у Європу відбувався в 4 етапи, причому ворожнеча між племенами у вихідному регіоні проживання негайно відновлювалася і в Європі.

Огурські племена (*огури*, *оногури*, *сарагури*) з’явилися в Європі 463 року після розгрому савірами, у свою чергу, розбитих аварами²⁵. Скоро на Північному Кавказі з’явилися і самі савіри, а також берсили, а близько 558 року під тиском тюрків сюди прибули і авари, які негайно розв’язали війни проти усіх кочовиків двох попередніх хвиль міграцій. У 558–561 рр. в Європі вперше стали відомими хозари і тюрки, а в 570–571 рр. увесь Північний Кавказ опинився вже під владою Тюркського каганату. У схемі припливу до Європи нових хвиль кочовиків у постгунський період, першу хвилю становлять огурські племена, другу – савіри і берсили, третю – авари, і лише четверту – хозари і тюрки.

Реальних даних про роль берсилів наприкінці VI – у середині VII ст. немає, це плем'я знаходилось у затінку своїх сусідів, і лише у другій половині VII ст. „Вірменська географія” описує підпорядкування берсилів хозарам, хоча й зауважуючи, що хозарський каган мав берсилку за дружину²⁶. Ельтебер савірів („гунів”) Алп („Алп-Ілітуер”) у цей же час був зятем кагана, що вказує на політику управління за допомогою династичних шлюбів. Ситуація кардинально змінилася у IX–X ст., коли політичне значення кочовиків другої хвилі міграції настільки девальвувало, що савіри і берсили опинилися вже не у прямому підпорядкуванні кагана хозар, а під владою підлеглого хозарам ельтебера волзьких булгар²⁷. На цьому фоні історична спорідненість хозар і берсилів виглядає надто ілюзорною.

Складніша ситуація з оцінкою мовної спорідненості хозар, берсилів і племен огурської групи. Традиційна зв'язка історіографії савір=суваз=чуваш²⁸ відносить кочовиків другої хвилі міграції до західної булгаро-чуваської мовної групи. До цієї ж групи відносять і мову хозар²⁹, хоча реальна інформація про неї вкрай обмежена і головні класифікаційні ознаки насправді відсутні, а висновки зроблено лише на підставі суперечливих свідчень арабських авторів та на підставі кількох слів, що збереглися у джерелах як „хозарські”³⁰. Доволі великий обсяг роботи по виділенню в угорській мові тюркізмів булгаро-чуваського кола зроблено А. Рона-Таш³¹, однак гіпотеза про їх запозичення саме від хозар, а не булгар, на жаль, жодним чином не аргументована.

Головним доказом належності мови хозар до булгаро-чуваської групи наразі залишається переклад назви міста Саркел у грецьких джерелах як ἄστρον ὀσπίτιον – „білий дім”³², та давньоруських як Бѣла Вежа – „біла юрта”³³, що у поєднанні з формою „Ш-р-кіл” „листа царя Йосифа”³⁴ слугує для етимологізації „Саркел” з чуваського „шура/шора кил/кел” (*šar kel) – „білий дім”³⁵. Етимологія не має значних претензій з лінгвістичної точки зору, однак викликає великі запитання в археолога. На відміну від білокам'яних фортець Хозарії, виконаних з каменю та сирцевої цегли, Саркел був єдиним (!) містом регіону, стіни якого були зроблені з обпаленої цегли і, відповідно, мали жовтий колір. Якщо хозари хотіли б виділити Саркел серед інших фортець, то саме ця ознака і мала б бути відображеною у назві. Ще одна споруда з обпаленої цегли існувала в каганській частині Атіля, де арабські джерела знають ще один топонім з коренем „Сар” – „Саришин” (Саргиш), етимологізований на загальнотюркській основі саме як „Жовтий”³⁶. З нашого погляду, дуже вірогідно, що переклад „Саркел” як „білий дім” справді потрапив до візантійських і давньоруських джерел через посередництво носіїв мови булгаро-чуваської групи, однак виник він скоріше в іншому мовному середовищі, в т.ч. справді можливо, що й представників огузької групи (пор.: османське sary kil/gil – „жовтоглиняний”³⁷).

Власне, для версії про двомовність тюркського населення Хозарського каганату наразі існують набагато вагоміші підстави.

Головні сподівання у розв'язанні проблеми мови хозар лінгвісти покладають на розшифровку рунічної писемності Хозарського каганату, яка, втім, і без цього вже дає надзвичайно важливу інформацію. За висновками І. Л. Кизласова, рунічні написи каганату виконані двома генетично спорідненими, однак все ж різними алфавітами: „кубанським” і „донським”, близькими до „південноєнісейського” письма, що свідчить про використання у Хозарському каганаті двох

самостійних систем писемності, одна з яких – „кубанська” – була характерною для Волзької Булгарії³⁸. Певна проблема висновків І. Л. Кизласова полягає в існуванні написів, виконаних з одночасним використанням знаків „донського” і „кубанського” письма, а також у несподіваному розподілі рунічних написів з курганів типу Соколовської Балки, які одностайно позв’язуються археологами з кочовими хозарами, між „кубанським” і „донським” письмом.

Не заглиблюючись у проблему, зауважимо, що ці факти швидше вказують на єдину систему рунічної писемності для Хозарського каганату, однак на співіснування двох фонетично різних тюркських мов (та, вірогідно, кількох діалектних груп), яким і відповідали фонетичні особливості „кубанського”, „донського” та „кубано-донського” набору знаків³⁹. „Кубанське” письмо більш ніж переконливо свідчить, що межі поширення діалектів булгаро-чуваського кола далеко не замикалися Волзькою Булгарією, охоплюючи й інші регіони Хозарії. Натомість „донське” письмо переконливо свідчить про помітну фонетичну відмінність мови власне хозар від давньобулгарської.

Хозари та огузи. Арабські джерела IX–XII ст., хоча й часто відрізняють мову хозар від мови „тюрків” (як в IX–X ст. називали переважно огузів, карлуків та токуз-огузів), у загальних рисах висловлюються на користь їх спорідненості. Втім, „тюрків” цього часу не можна механічно ототожнювати з народами огузької групи. До X ст. перський автор „Худуд ал-Алам” нараховував уже 65 народів, що були, на його думку, „видами Тюрків”⁴⁰, а арабська географічна традиція X–XII ст. взагалі перетворила термін „тюрки” на загальну назву народів північного сходу і сходу Землі⁴¹. На думку Т. М. Калініної, пізні свідчення арабів про спорідненість „тюркам” уже не несли певного етнічного навантаження і були не більше, аніж пам’яттю про їхнє спільне „східне” походження⁴².

Арабські автори стверджують, що „віра хозар схожа з вірою тюрків”, чи, як уточнює Гардізі, огузів, однак украй цікаве повідомлення Мархонда про обряд кремації у хозар, що „в давні часи” кидали небіжчиків у вогонь „під звуки пісень та барабанів”⁴³, змушує все ж передбачати наявність певних ідеологічних розбіжностей між хозарами й огузами в уявленнях про загробний світ. Китайські хроніки Чжоушу, Суйшу и Бейши свідчать, що обряд кремації практикували наприкінці VI – у 1-й половині VII ст. тюрки, що, за уявленнями китайців і відрізняло їх від предків огузів – телеських племен, які ховали своїх мертвих у землю⁴⁴. Ідентичними були і поминальні церемонії тюрків і хозар VI – початку VIII ст., що ілюструють дані Менандра і Феофана про жертвоприношення полонеників після похорон кагана Істемі та хозарського тудуна Херсона, причому обидва автори називають обряд одним й тим же словом – „догія”⁴⁵.

Якщо араби кінця VII ст., судячи з хадісі Ібн Зу-л-Кали⁴⁶, ще ототожнювали сучасних їм хозар з тюрками, то після помітних етнополітичних змін у Центральній Азії, пов’язаних з падінням II Тюркського (682–744 рр.) та Тюркського (698–761/766 рр.) каганатів, коли етнонім „тюрки” остаточно втратив етнічне навантаження, перетворившись на загальну назву різних за походженням племен, що зайняли колишню тюркську територію, арабські письменники IX ст. були вимушені порівнювати хозар уже з огузькими племенами, закономірно констатуєчи їх схожі, але водночас, і відмінні риси.

Хозари та „теле”. У концепції Данлопа-Гамільтона підлеглі тюркам „теле” китайських джерел виступають повним синонімом до „огузи” (чи „токуз-огузи”)⁴⁷, що не може не викликати певні сумніви.

Найбільш інформована про склад „теле” VII ст. китайська хроніка „Суй шу” (629–636 pp.): „Теле включають багато племен. Вони займають долини, розсіювшись у великому регіоні на схід від Західного моря... Імена цих племен різні, але всі вони можуть називатися Теле. Теле не мають царів. Вони підпорядковані окремо Західним і Східним тюркам. Вони не мають постійного місця проживання, але пересуваються зі зміною трави і води. Їхній характер жорстокий і грубий. Вони гарні вершники і лучники. Вони особливо жадібні й живуть грабунком. Племена далі на захід мають більше господарства і годують багато худоби і овець, однак у них мало коней. З часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі. Звичаї Теле і Тюрків дуже схожі. Однак чоловіки Теле живуть у будинках своїх жінок після весілля і не повертаються у свій власний дім до народження дитини. До того ж, Теле ховають мертвих у землю”⁴⁸. Далі джерело передає назви 44 головних племен, „які можуть називатися Теле”, на диво скрупульозно перераховуючи чисельність військ у кожному з регіонів. Не стали винятком і західні землі Тюркського каганату: „На схід і на захід від моря Дейі живуть Suluhe, Sansu, Yemiesu, Longhu та інші. Вони мають 8000 воїнів. На схід від Фулинь [Візантії] живуть Enqu, Alan, Beirujiuli, Fuwenhun та інші; вони мають близько 20000 воїнів”⁴⁹. Очевидно, саме ця група племен і описується в хроніці як багаті на худобу, однак бідні на коней, оскільки тільки щодо цих двох угруповань з переліку в тексті відсутня характеристика „сильні воїни”.

Як бачимо, китайське джерело називає у числі племен „теле” європейських іраномовних алан, що однозначно підриває версію про „етнічну монолітність” „теле”. Реконструкції „теле” як *tägräg, *tegreg, *telegen і т.п. на тюрко-монгольській основі дають загалом один змістовий ряд від „колесо”, „віз”, „пересуватися”⁵⁰, тобто „теле” було синонімом грецькому „амакобіт” – „ті, що живуть на візках”, „кочовики”, чим і пояснюється упевнена констатація китайського автора: „імена цих племен різні, але всі вони можуть називатися Теле”.

З підданих тюркам кочівницьких народів („теле”) Східної Європи („на схід від Візантії”), Суй шу називає алан (A-lan) і берсилів (Bei-tu-jiu-li). Складніше ідентифікувати імена En-qu і Fu-wen-hun, але перших ототожнюють з оногурами⁵¹, а інших, завдяки уточненій транскрипції Л. Йіня, можна пов’язати з унногундурами⁵². Можлива проблема подібного ототожнення полягає у тому, що синхронні європейські джерела не згадують оногурів і унногундурів одночасно. Пару швидше склали б племена огурів і оногурів, однак вони гірше відповідають китайським формам фонетично й, до того ж, порушують хорографічний принцип опису джерела. „Равенський географ” кінця VII ст. локалізує Оногурію у Східному Приазов’ї⁵³. Тут же, на північ від р. Кубань локалізує наприкінці VII ст. народ „Огхондор Блкар – прибульці” широка редакція „Вірменської географії” („Ашхаруйц”), фіксуючи прийшлий характер унногундурів для регіону станом на 80-ті роки VII ст.⁵⁴. Вихідний же регіон проживання унногундурів, за припущенням М. І. Артамонова, охоплював зону до Єргенів і Поволжя⁵⁵. На користь останнього приводиться лише пізнє свідчення Никифора Григори про прихід булгар з Волги, однак воно опирається переважно на етимологію „булгар” від назви річки „Булга” (Волга)⁵⁶. Більш ранні джерела (Менандр) локализують на схід від Кубані до Волги плем’я огур⁵⁷. Берсилів же обидві редакції „Ашхаруйц” у другій половині VII ст. упевнено локализують на „Чор-

ному острові” у дельті Волги⁵⁸. Нарешті, проживання алан у VII ст. у районі Кисловодської долини надійно зафіксовано і писемними, і археологічними джерелами.

Таким чином, якщо прийняти перелік Суй шу за реальний географічний, племена у порядку „на схід від Західного моря” і „на схід від Візантії” розташовуються таким чином: оногури (Enqu) – Східне Приазов'я, алани (Alan) – Центральне Передкавказзя, берсили (Beirujiuli) і унногундури (Fuwenhun) – Нижнє Поволжя. Порядок двох останніх племен виглядає порушеним, однак єдиним альтернативним претендентом на ім'я Fu-wen-hun Суй шу в такому випадку залишаються лише східні сусіди берсилів за „Ашхаруйц” – „бушки” (Bwšxk)⁵⁹, тотожні башкірам (башкортам) пізніших арабських авторів⁶⁰, що з фонетичного боку виглядає дещо слабше (*Bu-šx-kor).

У будь-якому з варіантів, констатація, що перелік Суй шу охоплює головні залежні від тюрків племена Східної Європи, починаючи від Східного Приазов'я до Поволжя, допомагає зрозуміти інші географічні орієнтири джерела.

Давня традиція історіографії намагалися ідентифікувати на підставі фонетичної подібності весь перелік Суй шу з 44 племен „теле” з народами, відомими з інших писемних джерел, призводить до постійного пошуку етнонімів європейських кочовиків у азійській частині списку. Втім, з часів Е. Шавана ці ідентифікації постійно змінюються через поступове уточнення звучання ієрогліфів. В одній з найновіших праць Л. Йіня у фонетично уточненому варіанті переліку знайшлося місце цілій низці відомих племен: хозарам, булгарам, савірам, кутригурам, сарагурам, печенігам, кипчакам та іншим, щоправда, географічна інтерпретація даних уривків не може бути визнаною прийнятною.

Формування переліку у порядку із заходу на схід спостерігається лише у частині про розселення європейських племен „теле”, решта ж його побудована у порядку зі сходу на захід. Після опису західноалтайської частини племен джерело переходить до народів на північ від Кангюю (Согду): „На північ від Кангюю і до води Аде („Атіль”) живуть Hezhi („адиз”), Gejie („хозари”), Bahu („болгари”), Biqian („печеніги”), Juhai, Hebixi („кипчаки”), Несуо, Suba („сабіри”), Yemo („емек”), Keda („кутригури”) та інші. Вони мають 30000 сильних воїнів”⁶¹. На підставі фонетичної подібності „Аде” і „Атіль”, цей гідронім ототожнюється з Волгою⁶², однак це серйозно суперечить самому джерелу при подальшому ототожненні з Каспійським „моря Дейі”, „на схід і на захід” від якого Суй шу локалізує 4 племена з не менш проблематичною ідентифікацією Л. Йіня: Suluhe („сарагури”), Sansu, Yemiecu („корміхон”), Longhu („кіркас”)⁶³.

У хорографічному переліку маловідомих племен першочергове значення мають географічні орієнтири. У даному випадку повернути варто до початкового східного пункту опису, тобто до Кангюю (Kang guo), як джерело називає Согд чи вужче – Самарканд. Вказівку Суй шу „на північ від Кангюю” потрібно розуміти буквально і відносити до межиріччя Сирдар'ї та Амудар'ї („А-да”), перетнути яке було просто необхідно на шляху до Каспію.

За описом буддійського монаха Сюань-цзяна, який подорожував через Середню Азію 630 року, на північ від Уструшани вздовж Сирдар'ї починається „велика піщана пустеля, де немає ні води, ні трави”⁶⁴. Вірогідно, посушлива перша половина VII ст.⁶⁵ змусила кочовиків цього регіону сконцентруватися у межиріччі Сирдар'ї та Амудар'ї, де й мали розташовуватися племена Hezhi,

Gejie, Bahu, Biqian, Juhai, Hebixi, Hecuo, Suba, Yemo, Keda зі списку. Наступний орієнтир – „море Дейі” (*Darja) – безсумнівно Аральське, а чотири „слабких” племені (Suluhe, Sansu, Yemiecu, Longhu) заселяли пустелі „на схід і на захід” від нього. На цьому логічний хід опису географії регіону у напрямку зі сходу на захід обривається, і текст продовжується безсумнівною вставкою – описом європейських кочовиків „на схід від Візантії” від Чорного моря до Волги і Прикаспію.

Згадки племен Hezhi і Gejie, що віддалено нагадують китайські форми „Хеса” (чи „Геса”) і тому ототожнюються з хозарами⁶⁶, можуть стосуватися лише кочовиків, що проживали у 20–30-х роках VII ст. на схід від Амудар’ї, в той час як хозари у 589 і 626–630 роках становили головні сили у воєнних операціях тюрків у Закавказзі. Також відверто важко припускати, що невелике плем’я Gejie, яке входило у число 10 перелічених у списку племен „та інших”, які виставляли в сумі 30000 воїнів (у середньому, по 3000 воїнів на плем’я)⁶⁷, змогло всього протягом 10–20 років настільки посилитися, щоб створити власний каганат, здатний підкорити усі головні народи Північного Кавказу, а потім увійти в коло найкрупніших державних об’єднань Європи.

Нарешті, зарахування „хозар” у Суй шу до „теле” викликає закономірне питання, чому ж тоді у пізніших хроніках Тан шу і Жиньхінь жи, складених вже після падіння II Тюркського каганату, в епоху розквіту каганату уйгурів (745–840 рр.) та пізніше, відірвані на тисячі кілометрів від основного ареалу колишніх тюркських племен хозари були несподівано зараховані до тюрків, і джерела жодним чином не згадали про їхню спорідненість з уйгурами⁶⁸?

Перелік кочових народів з Суй шу, попри складність інтерпретації, є надзвичайно важливим документом. Порівняно з дуже близькими за часом виникнення географічними описами західних володінь Західнотюркського каганату „Опис Боси (Персії)” (30-ті рр. VII ст.) та мемуарів Сюань-цзяна (630 р.), список Суй шу не просто детальний, а наддетальний, особливо у частині про чисельність і силу військ кожної групи племен. Отримати подібну інформацію від військових розвідників китайці навряд чи могли, оскільки їхні дані про віддалені племена завжди були обмежені. Натомість, докладний перелік „сильних воїнів” підданих західнотюркських каганів могли реально надати самі тюрки з посольств Тон-джабгу-кагана 619 та 622 рр., що добивалися для кагана руки китайської принцеси. Враховуючи демонстративний символізм тюркських дипломатичних дарів 619 та 622 рр., які підкреслювали сусідство і військово-політичний паритет Західнотюркського каганату з Візантією та Персією⁶⁹, дуже вірогідно, що посольства супроводжувалися й урочистими переліками найважливіших підданих Тон-джабгу-кагана, до яких закономірно увійшли й племена Східної Європи – алани, оногури, берсили і унногундури (або башкіри).

Відсутність хозар у списку „теле” Суй шу, рівнозначне відсутності хозар у „офіційній реляції” тюрків 619–622 рр., свідчить, що не лише китайці, а й самі тюрки не виділяли хозар із кола власне тюркських племен. Причини останнього могли полягати як у реальному тюркському походженні хозар, так і у намаганні офіційної тюркської пропаганди представляти хозар тюрками для збільшення питомої ваги тюрків у багатоетнічному Західнотюркському каганаті.

„Сірські” витоки історичної традиції Тесинського напису примушують згадати, що в тюркському рунічному написі Тоньюкука „огузи” протиставляють-

ся „народу тюрків-сірів”⁷⁰. Іншими словами, один з найбільших союзів „теле” I-ї третини VII ст. Західнотюркського каганату, пізніше, у II Тюркському каганаті, був прирівняний у статусі до тюрків. Ще пізніше, коли вони потрапили до складу Уйгурського каганату, то апелювали до історії Тюркських каганатів як до власної державної історії. Для останнього справді були підстави, адже, за свідченням Суй шу, „з часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі”.

Хозари та тюрки. Станом на 619–622 рр., коли був створений перелік „теле” із Суй шу, хозари перебували під владою брата Тон-джабгу-кагана, що носив титул джабгу. Феофан називає джабгу „другою людиною в його царстві”, а підданих джабгу, які 625 р. прийшли на допомогу Іраклію, „Тюрками зі сходу, які називаються Хозарами”⁷¹. Саме з джабгу вів переговори Іраклій, і саме з ним заручив свою дочку Євдокію. У 629 р. син джабгу – шад – повідомив албанському католикосу Віро про приєднання Албанії до особистого уділу джабгу: „отримав мій батько у володіння ці три країни – Алуанк, Лпінк і Чора – навіки”. Сам уділ албанська хроніка описує в контексті подій 626 р.: „І ось він [джабгу] розпорядився, щоб усі, хто знаходився під його владою, всі племена і роди, що проживають у горах і в долинах, на суші чи на островах, осілі й кочові, які голять голови чи носять коси, щоб усі вони були готові [явитися] за першим покликом його”⁷². Немає сумніву, що йдеться про західний уділ Західнотюркського каганату, який після загибелі джабгу у Вірменії 630 року та після початку смути у каганаті 630–632 рр. трансформувався у Хозарський каганат⁷³.

Західний уділ I Тюркського каганату існував як фактично самостійна політична одиниця ще з часів Істемі-джабгу-кагана, а після його смерті перейшов до його сина „Турксанфа” (Дату-хана). Саме з подіями появи тюрків у Європі і пов’язана перша згадка хозар у складі списку кочовиків, що жили на північ від “Каспійських воріт” (Дербента), із сірійської хроніки Псевдозахарії (566–569 рр.)⁷⁴. Дата списку визначається двома подіями: перебуванням авар на Кавказі (558–561 рр.) та розгромом тюрками ефталітів (565 р.). На відміну від Менандра і Феофілакта Сімокатти, які описали переможні війни і підкорення аварами народів Східної Європи: савірів, берсилів, утигурів, кутригурів, оногурів, огурів та антів („аварська версія”)⁷⁵, інший сучасник подій Евагрій подав переселення авар з Північного Кавказу на Боспор і далі до Дунаю, яке супроводжувалося війнами проти навколишніх народів, як єдиний ланцюжок їхньої втечі від тюрків, що відповідає вже версії тюрків, озвученій їхнім правителем Турксанфом⁷⁶.

Хозари з’явилися у полі зору європейських авторів негайно після авар, і саме їхня поява близько 561 року, незважаючи на зайнятість головних сил тюрків війною проти ефталітів до 565 р., змусила авар несподівано покинути захоплені землі Східної Європи і перейти Дунай. Судячи з текстів Менандра й ат-Табарі, тюрки завершили підкорення тих же народів Північного Кавказу до 570/571 р. Хозар неодноразово намагалися зарахувати до списку новопідкорених тюркам народів, проте досягалося це лише невмотивованими правками джерел. Так, у списку кавказьких підданців тюрків з „Історії” ат-Табарі Й. Маркварт пропонував читати „ал-хазар” замість „абхаз”, а А.Н. Шмід убачав хозар у „баланджар”⁷⁷.

Відігравши роль авангарду тюрків у погоні за аварами 558–561 рр., хозари зникли із джерел до 589 р. Про їхнє вторгнення в Албанію незалежно повідом-

ляють албанська „Історія країни Алуанк” і перська хроніка, використана ат-Табарі⁷⁸. Додаткову інформацію щодо організації походу повідомляє пізня грузинська хроніка Джуаншера. За її даними, він був інспірований візантійцями в рамках союзу з тюрками через посередництво грузинського еристава Гуарама. За хронікою, Гуарам на „скарби” Візантії найняв „війська Півночі”, однак не хозар, а „овсів, дурдзуків і дідоїв”⁷⁹. Ключова фраза грузинської хроніки – це „війська Півночі”, як у хроніці Мовсеса Дасхуранци називаються тюрко-хозарські союзники Іраклія 625–630 рр. „Царем Півночі” дещо пізніше називав кагана хозар Ананій Ширакаци в Короткій редакції „Вірменської географії” (60–70-ті роки VII ст.)⁸⁰, хоча раніше цим титулом величався лише каган тюрків.

Китайське географічне джерело 30–50-х років VII ст. „Розповідь про Боси [Персію]” і книга Ду Юаня „Жиньхін жи” (762 р.), використані при складанні „Хсін Тан шу” (ч. 221) і „Тон дьянь” (ч. 230), називали хозар „туцзюєський [тюркський] рід Кеса” (варіанти перекладів: „плем’я”, „Хеса”, „Коса”, „Тюркські Хозари”), локалізуючи їх на північ від Персії та Візантії⁸¹.

Широка редакція „Вірменської географії” (80-ті роки VII ст.) називала хозар, що з’явилися на північ від Кубані після розгрому болгар, „тюрками”, а на схід від Волги локалізує „Туркестан”⁸², хоча Західнотюркський каганат припинив своє існування до 658 р. Називала кагана хозар „царем Туркестану” у подіях другої половини VII ст. і хроніка Мовсеса Дасхуранци⁸³. Арабські джерела при передачі подій походу Салмана чи Абд ар-Рахмана на Баланджар 654 р. називали супротивників арабів на чолі з каганом то „тюрками”, то „хозарами”⁸⁴. В хадісі сучасника Му’авії (661–685 рр.) Ібн Зу-л-Кали, яка описує хозарське вторгнення 684 р. у Вірменію, нападники називаються „тюрками”⁸⁵.

Сирійська хроніка Зукніна (написана в 775–776 рр.), розповідаючи про події хозаро-арабських війн 731–746 рр., називає хозар „Тюрками”, Хозарію – „землею Тюрків”, а Дербент – „Воротами землі Тюрків”, і лише в подіях арабського вторгнення у Візантію 766 р., учасників якого автор перераховує у порядку з заходу на схід („Сінди, Алани, Хозари, Міді, Перси, народи Аквілі, Араби, народи Хорасану і Тюрки”), „хозари” і „тюрки” названі вже окремо, щоб розрізнити європейських і азійських кочовиків⁸⁶. Феофан в тих же сюжетах про походи Маслами і Мервана проти хозар використовує назви „Тюрки”, „Тюркія”, „земля Тюрків”, але „гори Хозарії”, проте на відміну від хроніки Зукніна, Феофан і далі, в подіях 762/763 і 764/765 рр. називає хозар „Тюрками”⁸⁷. А грузинський „Літопис Картлі” навіть у контексті подій сер. IX ст. називає хозар „родичами”, „одноплемінниками” (clansmen) тюрка Буги⁸⁸.

Очевидними є три факти:

1) хозари розглядалися як невід’ємна частина власне тюркських племен як європейськими, так і добре знайомими з тюрками китайськими авторами;

2) усі три епізоди появи хозар у Європі до 630 р. (561, 589 та 625–630 рр.) пов’язані з воєнною активністю Тюркського каганату;

3) утворення Хозарського каганату в 30-х роках VII ст. на основі західного уділу Західнотюркського каганату було сприйняте в Європі як легітимне продовження Тюркського каганату.

За цих обставин, відсутність хозар в „офіційному переліку” підданих Тонджабгу-кагана 619–622 рр. не виглядає дивним. Як вже відзначалося вище, основний перелік західної частини племен „теле” із Суй шу у напрямку зі сходу

на захід обривається у районі Приаралля і доповнюється „європейською” вставкою (від Східного Приазов'я до Поволжя), що побудована у порядку із заходу на схід. Очевидно, саме ця вставка і відображає уділ брата Тон-джабгу-кагана – джабгу. Для утримання у покорі даного багатоетнічного регіону тюрки потребували чималий військовий контингент, ударною частиною якого і виступали у подіях 561, 589 та 625–630 рр. хозари.

Суй шу наголошує, що „з часу утворення своєї держави Тюрки залежать від Теле у вторгненнях на захід і на схід і так контролюють північні землі”. Мобілізація військ підлеглих джабгу народів 626 року ілюструє роль залежних племен у воєнних операціях тюрків, однак цьому масштабному вторгненню передувало вторгнення хозар. Хозари виступали і авангардом, і головним контингентом тюрків, що свідчить про їхню особливу роль у західному уділі каганату. Їхній статус можна порівняти зі статусом сірів у II Тюркському каганаті (*turk sig bodun*), якщо хозари справді за походженням відрізнялися від тюрків, або ж, у протилежному випадку, мусимо визнати хозар власне тюркським племенем.

Матеріальна культура раннього Хозарського каганату яскраво свідчить про її двокомпонентність: виразний східний тюркський комплекс ознак у культурі найвищої знаті та більш європеїзований комплекс ознак у культурі рядового населення і родової знаті, що були спорідненими синхронному населенню Казахстану і Киргизії⁸⁹. Ступінь вивченості археологічної культури ранніх хозар наразі набагато вищий, аніж культури населення Західнотюркського каганату, що не дає можливості проводити пряме порівняння. Однак отримана картина двокомпонентності суспільства раннього Хозарського каганату цілком відповідає „тюрко-телеській” моделі організації Західнотюркського каганату.

Підсумки. Позитивним підсумком дослідження мовного середовища Хозарського каганату стала констатація значної ролі у ньому тюркських діалектів булгаро-чуваської групи, що, проте, не суперечить їх паралельному співіснуванню з носіями інших фонетично відмінних діалектних груп, яким відповідають рунічні тексти, виконані „донським” і „кубано-донським” письмом. Оскільки ж більшість рунічних текстів з підкурганних поховань та із зони безпосереднього розселення хозар належать до „донського” письма, позиції „булгаро-чуваської” версії походження хозар наразі помітно послабшали.

Що грає проти однієї з концепцій, те посилює позиції її альтернативи, що нині і відбувається з „огузо-телеською” версією походження хозар. Двомовність тюркського населення Хозарського каганату, разом з фактами використання огузів як найманого гарнізону хозарського Саркелу, цілком дозволяють припускати (принаймні, до дешифровки „донських” рунічних написів), що загадкова друга мова була близькою до мови огузів.

А от залучення уйгурських рунічних написів VIII ст. як джерел навряд чи можна вважати одностайно позитивним для „огузо-телеської” версії через сам зміст історичної частини Терхинського напису. Апелюючи до історії I Тюркського каганату як власної державної історії, уйгурський та уйгуро-сірський автори Терхинського і Тесинського написів звинувачували легендарних персонажів „Кадир Касара і Беді Берсила” у причетності до смут і загибелі каганату. Винесений із середовища „телеських” племен Західнотюркського каганату, цей переказ негативно оцінював його розкол і виникнення самостійного Хозарського каганату в 630–632 рр., відбиваючи насправді імперську ідеологію тюрків

і виступаючи швидше додатковим аргументом на користь „тюрко-телеської” версії походження хозар.

Принципова відмінність останньої полягає у визнанні суспільства раннього Хозарського каганату початково двокомпонентним, сформованим тюркською знаттю з оточення кагана з роду Ашина та залежним від тюрків рядовим населенням „телеського” походження і його родовою знаттю. Така „тюрко-телеська” модель дісталася Хозарському каганату в спадок від І Тюркського та Західно-тюркського каганатів. Проте у новому об’єднанні частка етнічних тюрків (і до цього не надто значна у Західнотюркському каганаті) виявилася просто мізерною, що й зумовило поступове злиття етнонімів „хозари” і „тюрки”, з повним витісненням останнього до кінця VIII ст.

¹ Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. – Budapest, 1999; Рона-Таш А. Хазары и мадьяры. //Хазары. – Иерусалим-М., 2005; Эрдаль М. Хазарский язык.// Хазары. Иерусалим-М., 2005.; Науменко В. Е. К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. // Хазарский альманах. – 2004. – Т. 2.

² Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999; Aibabin A. Early Khazar archaeological monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. // La Crimee entre Byzance et le khaganat Khazar. – Paris, 2006; Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 1992; Голден П. Достижения и перспективы хазарских исследований // Хазары. – Иерусалим-М., 2005; Комар А. В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в.// Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006. – Т. 5.

³ Кляшторный С. Г. Азийський аспект ранньої історії хозар. // Хазарский альманах. – 2004. – Т. 2.; Кляшторный С. Г. Азиатский аспект ранней истории хазар. // Хазары. Иерусалим-М., 2005; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб, 2005.

⁴ Parker E. H. The origin of the Turks. // The English historical review. – 1896. – Vol.11. – № 43. – P. 445.

⁵ Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. Приложение к XXII тому Записок Императорской академии наук. – СПб., 1893. – № 2. – С. 108. Pelliot P. Quelques noms turcs d’hommes et de peuples finissant en “ar”//Oeuvres posthumes de Paul Pelliot. – Paris, 1950. – Vol. II.– P. 208. Danlop D. M. History of the Jewish Khazars. – Princeton, 1954. – P. 34–40.

⁶ Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur. // Journal Asiatique. – 1962. – T. CCL.

⁷ Артамонов М. И. История хазар. – СПб., 2002. – С. 89–91.

⁸ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 323.

⁹ Senga T. The Toquz Oguz Problem and the Origin of the Khazars.//Journal of Asian History. – 1990. – Vol. 24. – № 1. – P. 57–69.

¹⁰ Кляшторный С. Г. Терхинская надпись (предварительная публикация). // Советская тюркология. – 1980. – № 3 Он же. Тэсинская стела (предварительная публикация). //Советская тюркология. – 1983. – № 6.

¹¹ Кляшторный С. Г. Азийський аспект... С. 47–51.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Указ. соч. С. 62–66.

¹² Кляшторный С. Г. Терхинская надпись... – С. 91, 93.

¹³ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 88.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 85.

¹⁶ Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – С. 448.

¹⁷ Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 88.

¹⁸ С. Г. Кляшторный читає buzuq başun як “вожді бузуків”, маючи на увазі праве крило огузів, однак для VII–VIII ст. цей термін більше ніде не засвідчений. Коректніше перекладати buzuq як звичайний прикметник: „зруйнований”, „розбитий”, „знищений”, „занапащений” тощо – Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 131.

¹⁹ Кляшторный С. Г. Азийський аспект... – С. 49-51.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Указ. соч. – С. 66, 67.

- 20 Комар А. В. Указ. соч. – С. 148–157.
- 21 Кляшторный С. Г. История Центральной Азии... – С. 448.
- 22 Кляшторный С. Г. Терхинская надпись... – С. 87, 88.; Кляшторный С. Г. Тэсинская стела... – С. 89.
- 23 Голден П. Указ. соч. – С. 33.
- 24 Цукерман К. Хазары и Византия: первые контакты. // МАИЭТ. – 2001. – Вып. VIII.
- 25 Дестунис Г. С. Византийские историки. – СПб., 1860. – С. 87; Лагышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // ВДИ. – 1948. – № 4. – С. 264.
- 26 Newsen R. H. The Geography of Ananias of Širak. – Wiesbaden, 1992. – P. 55, 57A.
- 27 Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. – М., 1962. – Т. I. – С. 28, 29.; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 911–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 139.
- 28 Ашмарин Н. И. Болгары и чуваша. – Казань, 1902. – С. 44–49.
- 29 Баскаков Н. А. Историко-топологическая фонология тюркских языков. – М., 1988. – С. 109–113.; Эрдаль М. Указ. соч. – С. 125–137.
- 30 Языки мира: Тюркские языки. – М., 1997. – С. 138, 139.; An Introduction to the History... – P. 235.
- 31 Rona-Tas A. Hungarians and Europe...
- 32 Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1990. – С. 170, 171.
- 33 ПРСЛ. – Т.1. – Стб. 65.; ПРСЛ. – Т. 2. – Стб. 53.
- 34 Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С. 102.
- 35 Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1996. – Т. 1. – С. 291, 292.; Т. 2. – С. 462, 463.
- 36 Артамонов М. И. Указ. соч. – С. 397–399.; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 127.
- 37 Сравнительно-историческая грамматика... – С. 376.
- 38 Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей. – М., 1994.
- 39 Наприклад, фонетичні відмінності сучасної чуваської мови (як найближчого аналога мови волзьких болгар) від огузької вимагали б наявності окремих знаків для більшості коротких голосних звуків, при відсутності знаків для звуків „б, г, р, д, дж, ж, з, о”.
- 40 Minorsky V. Hudud al-'Alam: The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. – London, 1937. – P. 101.
- 41 Калинина Т. М. Генеалогии восточноевропейских народов в историческом сознании средневековых арабских писателей. // Древнейшие государства Восточной Европы 2002 г. – М., 2004. – С. 106–109.
- 42 Калинина Т. М. Хазары и тюрки в восприятии средневековых арабо-персидских учёных. // Хазары. – М., 2002.
- 43 Заходер Б. Н. Указ. соч. – С. 148–150.
- 44 Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. – Т. 1.; Parker E. H. The Early Turks. // China Review. – 1899–1901. – Vol. 24–25; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. // Сборник трудов Орхонтской экспедиции. – СПб., 1903. – Т. VI.
- 45 Дестунис С. Г. Указ. соч. – С. 422; Blockley R. C. The history of Menander the Guardsman. – Liverpool, 1985. – P.177-179.; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 41.
- 46 Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – М., 1993. – С. 23.
- 47 Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 25, 26; Кляшторный С. Г. Азійський аспект... – С. 48.
- 48 Ying L. Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm. // Archivum Eurasiae Medievali. –2000–2001. – Bd.11. – P. 355–357.
- 49 Ibidem. P.356; Ying L. Western Turks and Byzantine gold coins found in China. // Transoxiana. – 2003. – № 6. – http://www.transoxiana.org/0106/lin-ying_turks_solidus.html.
- 50 Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – 3.26, 51; Golden P. B. An Introduction to the History... – P. 93, 94.
- 51 Golden P. B. An Introduction to the History... – P. 95.
- 52 Fu-wen-hun як скорочене U-nno-hun-dur.
- 53 Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. – М., 2002. – С. 192.

- 54 Патканов К. Из новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому. //Журнал
 Министерства народного просвещения. – 1883. – Март. – С. 29.
- 55 Артамонов М.И. – Указ. соч. – С. 190.
- 56 Шалфеев П. Римская история Никифора Григоры. – СПб., 1862. – Т. 1. – С. 24, 25.
- 57 Дестунис С. Указ. соч. – С. 382.
- 58 Патканов К. П. Армянская география VII в. по Р. X. (приписываемая Моисею Хоренскому).
 – СПб., 1877. – С. 36-38.; Патканов К. Из новаго списка географіи... – С. 30, 31.
- 59 Newsen R. H. The Geography of Ananias of Širak... – P. 55.
- 60 Ковалевский А. П. Указ. соч. – С. 130; Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-
 Идриси. – М., 1999. – С. 193; Ibn Nauqal. Configuration de la terre. – Paris, 1964. – P. 387, 389;
 Jauber P. A. La geographie d'Edrisi. – Amsterdam, 1975. – P. 406–409; Masudi. Les prairies d'or.
 – Paris, 1962. – Т. I. – P. 108.
- 61 Yin L. Some Chinese Sources... – P. 355–357.
- 62 Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 53.
- 63 Yin L. Some Chinese Sources... – P. 355–357.
- 64 Beal S. Buddhist Records of the Western World. – London, 1884. – P. 32.
- 65 Боталов С. Г. Тюркские кочевники Урало-Прииртышья. // Культуры степей Евразии второй
 половины I тысячелетия н.э. – Самара, 1995. – С. 14–16; Боталов С. Г., Гуцалов С. Ю. Гун-
 но-сарматы урало-казахских степей. – Челябинск, 2000. – С. 186–189.
- 66 Бичурин Н. Я. Указ. соч. – Т. 2. – С. 329; Hamilton J. Toquz-oguz et on-uygur... – P. 53; Yin L.
 Some Chinese Sources... – P. 356.
- 67 Для порівняння, населення союзу сірів китайці оцінювали в 70000 сімей, а війська уйгурів
 – у 50 тис. воїнів – Бичурин Н.Я. Указ. соч. – Т. I. – С. 302, 339; Chavannes E. Documents sur
 les Tou-kiue... – P. 95.
- 68 Див.: Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск,
 1989; Mackerras C. The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories: A Study in
 Sino-Uighur Relations 744-840. – Columbia, 1972.
- 69 Yin L. Western Turks and Byzantine gold coins...
- 70 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951. – С. 65, 66 и др.;
 Spreadling M. Tonyuquq's Epitaph. //The American Journal of Semitic languages and literatures.
 –1939. – Vol. 56. – № 4. – P. 370, 377, 380.
- 71 Чичуров И. С. Указ. соч. – С. 34; Mango C., Scott R. The Chronicle of Theophanes Confessor. –
 Oxford, 1997. – P. 446.
- 72 Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк. – Ереван, 1984. – С. 78, 89.
- 73 Комар А. В. Указ. соч. – С. 148–157.
- 74 Пигулевская Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. – ВДИ. – 1939. – № 1. – С.
 114; Hamilton F.J., Brooks E.W. The Syriac chronicle known as that Zachariah of Mitylene. –
 London, 1899. – P. 329.
- 75 Дестунис С. Указ. соч. – С. 323–324; Blockley R.C. The history of Menander the Guardsman. –
 Liverpool, 1985. – P. 51, 93-95, 139; Феофилакт Симокатта. История. – Кн.7, VIII, 1–7.
- 76 Evagrius Scholasticus. Ecclesiastical History. – London, 1846. – P. 246; Дестунис С. Указ. соч.
 – С. 419-420; Blockley R. C. The history of Menander... – P. 45–47, 173–175.
- 77 Шмидт А. Н. Материалы по истории Средней Азии и Ирана. //Ученые записки Института
 востоковедения. – М.-Л., 1958. – Т. XVI. – С. 455, 457; Bosworth C. E. The History of at-
 Tabari. – New York, 1999. – P.151, 153, 159.
- 78 Мовсэс Каланкатуаци. История страны Алуанк... – С. 71; Шагинян А. К. Армения накануне
 арабского завоевания. – СПб., 2003. – С. 25–28, 135; Bosworth C. E. The History of at-Tabari.
 – P. 299, 300.
- 79 Джуншер Джуаншеряни. Жизнь Вахтанга Горгасала. – М., 1986. – С. 99; Bosworth C. E.
 The History of at-Tabari. – P. 230.
- 80 Патканов К.П. Армянская география VII в... – С. 37–38.
- 81 Hirth F. China and the Roman Orient: Researches into their Ancient and Mediaeval Relations as
 Represented in Old Chinese Records. – Shanghai, 1885. – P. 73–74, 83-85. Бичурин Н. Я. Указ.
 соч. Т. 2. – С. 315, 326, 329; Малявкин А. Г. Указ. соч. – С. 84, 272; Yin L. Some Chinese
 Sources... – P. 357–359.
- 82 Патканов К. Из новаго списка географіи... – С. 29.
- 83 Мовсэс Каланкатуаци. История агван. – С. 100, 102, 127.

- ⁸⁴ Артамонов М. И. Указ. соч. – С. 195–197; Большаков О. Г. История Халифата. – М., 2000. – Т. 2. – С. 174, 175, 252; Шагинян А. К. Указ. соч. – С. 86, 87.
- ⁸⁵ Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – С. 23.
- ⁸⁶ Harrak A. The Chronicle of Zuqnin, parts III and IV: A.D. 488–775. – Toronto, 1999. – P.159, 160, 174, 206.
- ⁸⁷ Чичуров И. С. Указ. соч. – С. 45; Mango C., Scott R. The Chronicle of Theophanes Confessor. – P. 563, 567, 600, 602.
- ⁸⁸ Thomson R. W. Rewriting Caucasian history. The medieval Armenian adaptation of the Georgian Chronicles. – Oxford, 1996. – P. 261, 262.
- ⁸⁹ Комар А. В. Указ. соч. – С. 125–136.